

52. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1 (кругла, розмір 20 мм).
 53. Панас Кинбаров (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1).
 54. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1 (кругла, розмір 25 мм).
 55. Мишко Воинлович Кумпич (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2).
 56. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2.
 57. Гришко Пиво (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1); Григорю Пиву (LM. Кнуга Nr.4.- С.71, п.18.1).
 58. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.
 59. Гришко Влексеєвич Перхирьєвых (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1); Алексеєвхъ сыновъ Перфурьєва два: Ивашко а Гришго (LM. Кнуга Nr.4.- С.153, п.141.1).
 60. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1 (кругла, розмір 22 мм).
 61. Васи́лей Миросла́вич (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2); Михаиловых Миросла́вича два сыны: Васи́лей, Ива́нь (LM. Кнуга Nr.4.- С.152, п.141.1).
 62. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2.
 63. Тишко Максимович (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1).
 64. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.
 65. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2.
 66. пан Иван Кривець вколнич (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2).
 67. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2 (кругла, розмір 24 мм).
 68. Зокрема, пани Грудковичі (AGAD, AZ, Sygn.33, st.692; BCz, Perg.272; MNK, Rkps 1713, karta 191), пани Ходоровські (Центральний державний історичний архів України у місті Львові, ф.131, оп.1, спр.190, арк.1), пани Дмитровські (ЦДІАЛ, ф.131, оп.1, спр.56, арк.1) та Сочевиччі (ЦДІАЛ, ф.131, оп.1, спр.109, арк.1).
 69. Тишко Иванов сын Богатого (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1).
 70. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.

Ірина Хромова

АТРИБУЦІЯ МОНЕТ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО КНЯЗІВСТВА: ПРОБЛЕМИ ТА ЗДОБУТКИ

З середини XIV ст. землі Південної Русі потрапляють у складний процес включення ординських володінь, котрі мали більш-менш сталу адміністрацію, до складу Великого князівства Литовського. Відбувається утвердження і зміцнення на цій території литовської династії Гедиміновичів. Такі важливі політичні та економічні зміни не могли не відбитися на складі грошового обігу.

Досліджуючи розвиток місцевого грошового обігу на українських землях у період XIV – пер. пол. XV ст., варто звернути увагу на ряд особливостей. По-перше, в цей час відновлюється традиція місцевого карбування. По-друге, кілька століть впливу монгольських традицій адміністрування та безпосередня близькість до кордонів Улусу Джучі позначилися на процесі системотворення та організації монетної справи на місцях. Відомо, що значну роль в грошовому обігу українських земель означеного періоду відіграли джучидські срібні монети – денгі, карбування яких велося практично в усіх центрах-монетарнях Улусу Джучі (Хорезм, Поволжя, Крим, територія Нижнього Подніпров'я та Молдавії). Топографія знахідок цих монет охоплює більшість областей сучасної України, що підтверджує той факт, що джучидська монетна система відіграла важливу роль у припиненні безмонетного періоду і розвитку грошового обігу на українських землях. Окремо слід зауважити, що прийнявши джучидські срібні монети для грошового обігу, розглядувані землі повністю відмовилися від джучидської мідної монети. Поодинокі знахідки таких монет явно вказують на відсутність їх регулярного обігу на території Чернігово-Сіверського і Київського князівств. Як дрібні номінали на деяких з цих земель карбувалися дрібні срібні монети.

Такий вплив чітко простежується при вивченні традицій місцевого – князівського, карбування на українських землях середини XIV – пер. пол. XV ст., одним з яскравих прикладів є історія монетної справи на Чернігово-Сіверщині.

Незначна кількість пам'яток нумізматики Сіверського князівства XIV ст. робить їх атрибуцію досить проблематичною. Здебільшого, сіверські монети (основна частина відомих знахідок міститься у Борщевському скарбі (Бориспільський район, Київська обл. 1948 р.), зокрема, монети князя Дмитра-Корибута Ольгердовича (1381–1404) визначаються за двома основними ознаками: наявністю характерного знака та присутністю імені князя. Монети, віднесені сучасними дослідниками до сіверського карбування, наслідують монети хана Мухаммада, що карбувалися в Орді у 772 (1370), 773 (1371/72) та 777 (1375) рр. х.¹, **та мають характерний знак (умовно – герб Корибута). До сіверського карбування з певною часткою вірогідності відносять і ті монети, що не мають князівського герба, але за своїм стилем, розмірами і вагою дуже подібні до монет із князівським знаком.**

Сіверські наслідування в контексті аналізу зображень можуть символізувати загальну залежність від Орди Мамає. Важко сказати, яким факторам – політичним чи економічним – віддано пріоритет у цьому випадку, адже про відносини Мамає та його ставленників Абдаллаха, Мухаммада та Буляка з Корибутом майже нічого не відомо. Відомо лише про існування певної угоди між Ольгердом та Мамаєм щодо “виходу” данини із земель Південно-Західної Русі².

Метрологічно монети Корибута можна поділити на 2 групи: перша має вагу від 0,65 до 1,04 г, їх найбільша кількість - в межах 0,89–1,04 г; друга група має вагу від 1,43 до 1,48 г. Ці монети підходять під вагу джучидських денгів, карбованих в Орді в 60–70 рр. XIV ст.

При цьому “важкі” монети Корибута (II група) співвідносяться з ординськими як 1:1, а “легкі” (I група) як 3:2. Проте такі розрахунки можуть бути прийняті з певною часткою вірогідності, оскільки їх джерелознавча база досить мала.

Хронологічні межі емісій (1370-і – 1380-і рр.) визначаються завдяки врахуванню кількох фактів. По-перше, майстер з Сіверського князівства, копіюючи монети Мухаммада, не бачив монет ані Буляка, ані Токтамиша, що почали карбуватися з 1380 р. По-друге, слід враховувати незначну кількість самих монет Корибута. Все це обмежує нижню дату карбування кінцем 70-х рр. XIV ст.

Основними питаннями, що викликають суперечки при дослідженні монет чернігово-сіверського карбування, є такі:

- знак, зображений на реверсі монет;
- визначення особи емітента та місця карбування.

Проте варто зауважити, що саме ці характеристики є базовими для атрибуції даного типу монет.

Знак. При атрибуції знака на сіверських монетах Дмитра-Корибута (1381–1404 рр.) серед дослідників не було досягнуто єдності думок. М. І. Догель (“Неизведанная русская монета XIV века”, 1913) знак на монеті вважав запозиченим від давніших рязанських монет. О. О. Ільїн („Монеты великого княжества Черниговского конца XIV века” (1921 р.) визначав даний знак як родовий герб Ольгердовичів. В. В. Зайцев (“Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России”) вважає можливою атрибуцію знака як наслідування джучидським тамгам. Ним, на думку дослідника, литовські князі користувалися як “знаком власності”, котрий початково навіть міг і не успадковуватися, а слугував лише для підтвердження права володіння своїм уділом³. Це припущення не позбавлене логіки, адже певні типи монет і Дмитра-Корибута, і Володимира Ольгердовича мають або окремі елементи, або самі фактично є наслідуваннями джучидських монет. Але і тут виникає питання про характер спорідненості цих зображень і залежність їх від ступеня спорідненості їхніх власників. Г.А. Козубовський («Сіверські монети XIV ст.», 1992.), ґрунтуючись на інформації щодо вживання характерного для сіверських монет

символу на печатці сина кн. Дмитра – Федора Корибутовича (1433 р. документ із зібрання князів Чарторийських у Кракові), схильний вважати знак князівським гербом⁴. Проте дослідник зазначає, що було б неправильним вважати, що всі монети з цим знаком належать до карбування Дмитра-Корибута⁵.

Аналогічні проблеми виникають і з атрибуцією інших типів монет удільного карбування. Зокрема, дуже подібна символіка зустрічається на монетах Стародубського та Брянського князівств. Скарбовий матеріал засвідчує факт крабування монет із схожим знаком, або “якоревидною тамгою”, стародубським князем Олександром Патрікеївичем протягом 1386–1406 рр. (дата подається умовно, адже точного датування ще не проведено).⁶ Останній, як відомо, був сином Патрикія Наримонтовича (1370-ті–1387 рр.), – племінника великого князя литовського Ольгерда. Проте існує також припущення, що першим подібний знак міг почати карбувати на своїх монетах уже на кінець 1379 р. Дмитро Ольгердович, князь Брянський і Трубчевський⁸.

Проблемою в сучасній історіографії залишається правомірність твердження про зв'язок даного символу із зображеннями на рязанських монетах XIV–XV ст. Атрибуція цих символів також викликала чимало суперечок серед дослідників. В. Зубков наголошував на наявності зв'язку знаків на рязанських печатках і монетах, з князівським знаком Рюриковичів у цілому та знаком київських князів зокрема⁹. П.А. Шорін, вказує на помилковість класифікації та невідповідність у хронологічному відношенні, адже родовий знак великих князів, на його думку, не міг за короткий час набути суттєвих змін¹⁰. Він наводить опис даної тамги – зображення розгалуженого стержня як із завершенням завитків крапками, так і без них¹¹. Візуально рязанська тамга дуже подібна до знака на сіверських монетах Дмитра-Корибута, який також має варіанти: із крапками на кінці завитків або без них. Однак, незважаючи на досить велику кількість версій щодо проблеми атрибуції т.зв. “рязанської тамги”, єдиного загальноприйнятого визначення її походження та символічного значення досі немає, хоча незаперечним є визнаний факт приналежності тамги рязанським князям.

Тобто дослідниками так і не визначено достеменно, що саме символізує даний знак. Якщо це власний знак удільного князя Дмитра-Корибута, тоді з чим пов'язане використання подібних знаків на київських, стародубських і брянських монетах? Що ж до символіки, то, в принципі, такі елементи, як хрест (срібний – в геральдиці) і завитки, в більшості своїй, є характерними для родової геральдичної традиції всіх Рюриковичів, але однозначно відкинути будь-яку спробу атрибуції в жодному разі не можна.

Найаргументованішим на сьогодні видається припущення В. В. Зайцева про значення зображення знака як символу князівської влади, що підтверджує князя як офіційного емітента. При цьому знак, ймовірно, передавався у спадок, тобто був частиною родового герба князів Ольгердовичів. З точки зору символіки, не можна відкидати і значення „проквітлого хреста”, котрий має знаменувати поширення і утвердження міці християнської віри.

Особа емітента та місце карбування. Можливими емітентами віднайдених сіверських монет дослідники в різні часи називали: Дмитра-Корибута, Дмитра Ольгердовича, Володимира Ольгердовича. Суперечки викликали і визначення місця карбування.

М.І. Догель відносив монети до карбування міста Переяслава-Заліського, яким, на його думку, Дмитро-Корибут володів у 1378–1381 рр. Ш.І. Бектенеєв це заперечує, адже містом у визначений час володів не Дмитро-Корибут, а Дмитро Ольгердович-старший (? – 1392 рр.)¹². Спростовуючи думку М. І. Догеля щодо місця карбування описаної ним монети, О.О. Ільїн визнав належність її до карбування Дмитра-Корибута Ольгердовича в роки його княжіння у Чернігові та Новгороді-Сіверському.

Емітенти. Серед монет з Борщевського скарбу 1948 р. одна була віднесена Г.А. Козубовським до раннього типу монет Володимира Ольгердовича, що знайшло

підтримку і серед литовських нумізматів¹³, проте і викликало певні протиріччя. Після детального вивчення якісного фотознімка означеної монети та ще однієї, стилістично близької, знайденої у Брянській області (Російська Федерація), найвірогіднішим варіантом прочитання легенди на аверсі визначено: “ПЕЧАТЬ КНЯЗЯ ДМИТРИЯ”¹⁴, та було висловлене припущення, що ці дві монети є наслідуваннями денгам ординського хана Мухаммада, які дослідники схильні відносити до карбування Дмитра Ольгердовича, старшого брата Дмитра-Корибута¹⁵, котрий приблизно з 1370 р. був князем Брянським, з середини 70-х рр. XIV ст. князував у Чернігові, але втратив свої володіння після переходу на службу до московського князя взимку 1379/80 р. Після 1380 р. ці землі були передані у володіння Дмитру-Корибуту Ольгердовичу¹⁶.

Можливим видається припущення, що між випуском оригінальних джучідських монет в безпосередній близькості від Київської та Чернігово-Сіверської земель (Орда Мамаєва, розташована на порогах Дніпра) і випуском їх наслідувань не могло минути багато часу. Отже, час карбування цих монет може визначатися між 1371 та 1376 рр., +2–3 рр., що відповідає рокам князування Дмитра Ольгердовича у Чернігові. До того ж з території Брянської області (теж уділ Дмитра Ольгердовича) також походить певна кількість знахідок наслідувань саме ординським денгам Мухаммада. Таким чином, дослідники припускають, що ці наслідування та кілька відомих на сьогодні іменних монет зі слов'янського легендою складали основу грошового обігу Брянського і Чернігово-Сіверського князівств у 70-і рр. XIV ст., що відповідає складу Борщевського скарбу¹⁷.

Щодо одного типу монет (монета з Ермітажного зібрання “рязанок”¹⁸), віднесеного Г.А. Козубовським до карбування Корибута, на сьогодні вже існує альтернативний варіант їх атрибуції. У доповіді на XII Загальноросійській нумізматичній конференції (19–24 квітня 2004 р.) було наведено ще один екземпляр даного типу монет¹⁹, легенда на якому має однозначне читання “ПЕЧАТЬ КНЯЗЯ” і досить вірогідне читання імені “АЛЕКСАНДР”, тобто монету з певною часткою вірогідності можна віднести до карбування Стародубського князя Олександра Патрикєйвича (приблизно 1386 – 1406 рр.), монети якого також мають схожу символіку.

Загалом же допомогти дослідникам у визначенні належності монет з специфічним знаком – гербом до карбування Корибута може порівняння їх вагових та стильових значень²⁰, що в свою чергу можливе при систематизації та повному опрацюванні джерельної бази.

Ще однією важливою віхою у вивченні історії монетної справи на території Чернігово-Сіверщини є окремі дослідження монет-наслідувань місцевого виробництва. Дослідниками²¹ в даний час ведуться пошуки критеріїв атрибуції монет, що являють собою наслідування денгам Мухаммада (карбування Орди 772, 773 та 777-х рр.) і карбовані на території Новгород-Сіверського князівства в період 1370-1380-х рр. Кількість відомих сьогодні наслідувань даного типу не перевищує 20-25 екземплярів (враховуючи приватні колекції)²². При їх дослідженні важливим є прив'язування даних монет саме до місць їх карбування.

Дослідники пропонують проводити класифікацію новгород-сіверських наслідувань, поділяючи їх на три групи, відповідно до особливостей іконографії монет:

1. Наслідування з легендою кирилицею на аверсі, імовірного карбування Дмитра Ольгердовича – 1 монета з Борщевського скарбу (Національний музей історії України. Інвентарний № AR – 6537/57), а також 1 екземпляр, знайдений у Брянській області (приватна колекція Росії).

2. Наслідування з умовно-аверсним зображенням “княжого знака” – 4 атрибутовані екземпляри з Борщевського скарбу (НМІУ. Інв. № AR – 6537/1; AR – 6537/4; AR – 6537/10; AR – 6537/14).

3. Наслідування, зображення на яких стилістично можна віднести до карбування на території Новгород-Сіверського князівства (всі інші відомі

наслідування). Скарбовий матеріал представлений п'ятьма екземплярами зі складу Борщевського скарбу (НМІУ. Інв. №. AR – 6537/37; AR – 6537/38; AR – 6537/39; AR – 6537/40; AR – 6537/41). Одиничні знахідки розпорошені по приватних колекціях.

Варто зазначити, що остання група - найважча для атрибуції. Адже наслідування денгам Мухаммада широко розповсюджені як в межах Мамаєвої Орди (Західного крила Улусу Джучі), так і на прикордонних територіях між Улусом Джучі, ВКЛ та удільними князівствами Північно-Східної Русі. Успішна атрибуція можлива, на думку дослідників, лише після досконалого вивчення технології їх карбування. Зокрема, було виявлено цікаву особливість, спільну для монет, умовно віднесених до трьох типів наслідувань новгород-сіверського карбування, – заготовки мають набагато більший діаметр, меншу товщину відносно наслідуваних монет і вирізані з листового металу, а не виготовлені за дротяною технологією²³. До того ж, дослідники не відкидають можливий вплив сіверських наслідувань на розвиток місцевого карбування у Верховських князівствах і далі на північний захід через перехід на службу до князя Дмитра Донського Андрія і Дмитра Ольгердовичів²⁴.

Унікальні монети Чернігово-Сіверського князівства, безперечно, мають тісний зв'язок з історичними та нумізматичними реаліями останньої чверті XIV ст. Повніші хронологічні та метрологічні дослідження будуть можливі за нових знахідок. Фонд сіверських монет дуже малий (близько 11 – 15 екземплярів) і складається в основному з монет, що походять з одного скарбу, а також окремих монет невизначеного походження. Всі екземпляри є наслідуваннями джучидським срібним денгам, карбованим за правління хана Мухаммада. Вивчення наслідувань джучидським монетам на території ординсько-литовського прикордоння загалом і Чернігово-Сіверського князівства зокрема дозволяє по-новому поглянути на створення деяких власних князівських монетних типів і систем²⁵. Адже до цього часу роль джучидського карбування в грошовому обігові українських земель у пер. пол. XIV – пер. пол. XV ст. у дослідження вітчизняних вчених-нумізматів була дещо применшена.

Джерела та література, примітки:

1. У праці Козубовського Г.А. "Сіверські монети XIV ст." ім'я хана передано як Мухаммед Булак. Дослідженнями нумізматів-орієнталістів останніх років переконливо доведено, що мова йде про двох різних ханів – ставленників Мамаю, що наслідували один одному. Всі монети, карбовані у 772 – 778 рр.х., мають тільки титули та ім'я "Мухаммед". Монети, карбовані у 782 р.х. (1380 р.), мають тільки титули та ім'я "Буляк".
2. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 106.
3. Зайцев В. В. Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России // средневековая нумизматика Восточной Европы. Вып. II. М., 2007. – С. 124.
4. Козубовський Г. А. Сіверські монети XIV ст. – К., 1992. – С. 6.
5. Там само. – С. 7–8.
6. Зайцев В. В. Указ. соч. – С. 124–126.
7. Рябцевич В. Н. О монетах Новгород-Северского и Стародубского уделов Великого княжества Литовского (последняя четверть XIV в.) // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – М., 2007. – Вып. 2. – С. 152–154.
8. Зайцев В. В. Указ. соч. – С. 127.
9. Зубков В. К вопросу о древних рязанских монетах. / Рязанский областной краеведческий музей // Краеведческие записки. – Рязань, 1959. – С. 110, 116, рис. 3.
10. Шорин П. А. К вопросу о надчеканке тамги на монетах великого княжества Рязанского // Нумизматический сборник. Материалы к нумизматическому каталогу собрания ГИМ. – М., Государственный исторический музей. 1971. – Ч. IV. – Вып. I. – С. 15–17.
11. Там само. – С. 18.
12. Бектинеев Ш. И. Монета князя Дмитра-Корибута (1378–1381) // Денежное обращение Великого княжества Литовского в XIII–XV вв. – Минск, 1994. – С. 37–39.
13. Eugenijus Ivanauskas, Robert J. Douchis Coins of Liyhuania 1386-1707, Vilnius-Columbia-1999 Table III 8:8
14. Реверс монети являє собою наслідування джучидському денгу часів правління хана Гійас ад-Діна Мухаммеда, карбування Улусу Джучі і датою 773 р. хіджри (1371/1372 гг.).

15. Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Спб., 1892.
16. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987. - С.65.
17. Хромов К.К., Хромова И.К. Новгород-Северская монета Дмитрия Ольгердовича // V Международная нумизматическая конференция “Болгар – 2005”. Тезисы докладов и сообщений. – С. 75.
18. Козубовський Г. А. Сіверські монети XIV ст. – К., 1992. – С. 18, № 11.
19. Кользин А.М., Литвинов С.В., Селезнев А.Б. (Москва) “Клад золотоордынских и русских монет из-под Алексина” // Тезисы XII Всероссийской нумизматической конференции. – М., 2004. – С. 136 (полный текст доклада и фото монет).
20. Наприклад, порівнюючи вагу монет Корибута з Борцівського скарбу та монет з Тетюшського скарбу, опублікованих Савельєвим, очевидно, що останні відрізняються від монет за стилем і вагою і не мають жодного відношення до монет Корибута, як доводить у своїй праці Г. А. Козубовський. Наявність “важких” монет серед монет Корибута з зібрання С. Г. Строганова та М. І. Догеля не може в цьому випадку свідчити про належність монет Тетюшського скарбу до монет Корибута тому, що стилістично це абсолютно різні монети, а питання їхньої автентичності досі носить спірний характер.
21. Хромов К. Новое в изучении Новгород-Северских подражаний джучидским дирхемам третьей четверти XIV века // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы, Вильнюс, 26-28 апреля 2006 г. Тезисы докладов. – С. 158–159.
22. Там само. – С. 158.
23. Там само. – С. 158.
24. Там само. – С. 159.
25. Там само. – С. 159.

